

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(60): 73-76

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

अर्चना पांडा

नामांकन संख्या 2022MGU0198

अनुसन्धानी,

मानसरोवर वैश्विक विश्वविद्यालयः,

सीहोर, मध्यप्रदेशः

डॉ० रेणु सिंह

एसोसिएट प्रोफेसर,

संस्कृत विभाग,

मानसरोवर वैश्विक विश्वविद्यालयः,

सीहोर मध्यप्रदेशः,

अष्टांगयोगस्य अन्तर्गतं मानवजीवने यमानां महत्त्वम्

अर्चना पांडा, डॉ० रेणु सिंह

अष्टांगयोगस्य यमः नियमः च महत्त्वपूर्णाः भागाः अस्ति। अयम् नियमः पतञ्जलियोगसूत्राणां अतिप्रसिद्धग्रन्थात् उत्पन्नः महर्षि पतञ्जलिः अष्टांगयोगस्य वा पतञ्जलियोगसूत्रस्य जनकः इति प्रसिद्धः अस्ति। महर्षि पतञ्जलिः योगस्य अष्टभागेषु यमस्य नियमस्य च प्रथमस्थानं दत्तवान् अस्ति। स्वास्थ्यदृष्ट्या योगः प्रथमस्थानं मन्यते यमः नियमः च असाधारणाः सिद्धयः सन्ति। महर्षि पतञ्जलिस्य मते यमस्य नियमस्य च अभ्यासेन जीवनात्मनः विकासः भवति। अनेन च अष्टसिद्धयः उच्चतरं च योगावस्थां प्राप्तुं शक्यते यस्मात् च जीवनं सर्वविधसुखशान्तिभिः पूरीयतुं शक्यते। यमनियमेन व्यक्तिः शारीरिकमानसिकबौद्धिकस्थितिभ्यः उपरि उत्तिष्ठति, योगे उच्चतर आध्यात्मिक अभ्यासस्य अवस्थां प्राप्नोति। योगस्य अन्तर्गतं यमनियमस्य महत् महत्त्वं वर्णितम् अस्ति। अननुसरणं विना योगी न भवितुमर्हति। यमं नियमं च राजयोगाभ्यासस्य प्रारम्भिकं महत्त्वपूर्णं च भागं मन्यते अष्टांगयोगाधीनं पञ्च यमाः पञ्च नियमाः च सन्ति।

अष्टांगयोग इति कथ्यते, अतः अष्टांगः वा अष्टयोगः इत्यर्थः अष्टांगयोगः पतञ्जलि इत्यर्थः अष्टांगयोगः पतञ्जलिस्य योगदर्शने आधारितः अस्ति अष्टांगयोगः पतञ्जलिस्य योगदर्शने आधारितः अस्ति पतञ्जलि मन्यते यत् सर्व दुःखात् मुक्तिं प्राप्तुं द्रष्टुः यथार्थस्वभावं ज्ञातुं वा द्रष्टुं वा योग आवश्यकः अस्ति सर्वेषां दुःखानां मूलं अज्ञानं तस्य निवारणं मनसः संयम इत्यर्थः नियन्त्रणमात्रेण सम्भवति अविद्याप्रवाहं च मनसि निवारयित्वा ज्ञानप्रवाहं प्रति चालयन् योगः तदर्थं अष्टांगयोगो वर्णितः।

यमस्यरूपम्

यमशब्दस्य अर्थः बन्धकः नियन्त्रकः वा योगे यम इत्यर्थः नियन्त्रणम्, इन्द्रियाणां मनसा च संयमं यम उच्यते। यमस्य माध्यमेन मनुष्यः हिंसादिभ्यः अशुभविचारेभ्यः स्वस्य इन्द्रियाणि मनः च दूरीकृत्य आत्मनः विषये ध्यानं ददाति यमः पञ्चधा विभक्तः अस्ति- अहिंसा, सत्यं, अस्तेयं, ब्रह्मचर्यं, अपरिग्रहं यत् सामाजिकं नैतिकतां अपि उच्यते।

1) अहिंसा - मनः वचनकर्मणा कस्यचित् जीवस्य प्रति वैरभावः अहिंसा उच्यते अहिंसा एषा भावनारूपा कर्मणि च भवेत् अहिंसायाः अभिप्रायाः न भवेयुः किन्तु कर्मणि हिंसा भवति। अतः कस्मिंश्चित् जीवे विचारवाचकर्मः माध्यमेन किमपि दुःखं न कर्तव्यम् अर्थात् वाचाविचारकर्मणाः अकारणं कस्यचित् हानिः न करणं अहिंसा उच्यते।

यमे अहिंसा यमस्य नियमस्य च बीजम् अस्ति। अहिंसाबीजं यदा योगसाधकेन मनसः मृत्तिकायां रोप्यते तदा प्रेममैत्रीकरुणासत्यादिगुणानां फलानां फलानि आगच्छति। योगाभ्यासस्य च क्रमेण प्रगतिः भवति। 'नञ्' पूर्वकं "हिंसि हिंसायाम्" धातवे "इदितो नुम् धातोः" सूत्रे 'नुम्' प्रत्यययोगेन वा

Correspondence:

अर्चना पांडा

नामांकन संख्या 2022MGU0198

अनुसन्धानी,

मानसरोवर वैश्विक विश्वविद्यालयः,

सीहोर, मध्यप्रदेशः

आजाद्यतष्टान सूत्रे टाप् प्रत्ययेन अहिंसा शब्दः निर्मीयते। कोशे अहिंसायाः अर्थः अहानिभावः कस्यचित् जीवनस्य न वधः विचारेण, वचनेन कर्मणा वा कस्यचित् दुःखं न जनयति इति संस्कृत आंग्ल शब्दकोशे अहिंसाशब्दस्य अर्थः कस्यचित् प्राणिनः किमपि हानिः न करणीयः दुर्भावनारहितः इति च गृहीतः अस्ति।

योगदर्शनस्य भाष्यकारः व्यासः अहिंसापरिभाषायां उक्तवान् यत् सर्वथा सर्वभूतेषु वैवहितं स्थातुं अहिंसा अस्ति। यमः नियमश्च अस्मात् एव निष्पन्नौ। अहिंसासिद्ध्यर्थं यमादयः प्रस्ताविताः। तस्य स्थिरं शुद्धं च कर्तुं गृह्यन्ते। यथा ब्रह्मग्यतायोगी विविधोपवासान् कर्तुम् इच्छति। परन्तु प्रमादात् जातस्य अहिंसायाः कारणात् सः पापैः विरह्य अहिंसारूपं शुद्धं गृह्णाति। योगसूत्रस्य भोजवृत्तौ उक्तं यत् जीवस्य प्राणहरणार्थं यत्किमपि कर्म क्रियते तत् हिंसा उच्यते। एषा हिंसा सर्वापदानां मूलकारणम् अस्ति। हिंसा भावः अहिंसा उच्यते। यतः अहिंसायां सर्वविधहिंसाः समाप्ताः भवन्ति। अतः यमेषु अहिंसा प्रथमस्थाने स्थापिता अस्ति।

एतेषां पञ्च यमाः एतादृशाप्रत्ययेन न बुद्धं शक्यन्ते भोजवृत्तिषु अहिंसा जातिना परिसीमिता, ब्राह्मणवादे अहिंसा, देशसम्बद्धा, तीर्थादिषु अहिंसा, चतुर्दशीतिथौ देवतायाः सम्बद्धाः, अहिंसा व्यवहारः स्वीकृतः अस्ति। सर्वेषु देशेषु जातिषु, कालेषु च सर्वेषु जीवेषु अहिंसायाः उपवासः करणं योगस्य सार्वत्रिकं महत् वृत्तम् अस्ति।

अहिंसायाः फलम् - एकदा अहिंसा स्थापिता भवति तदा योगी वैरभावं नष्टं करोति- “अहिंसा प्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः”।

2) सत्यं - यत्किमपि वस्तु, व्यक्तिं, वा स्थानं वा वयं यत् किमपि जानीमः, अवगच्छामः विश्वासं कुर्मः शृणोमः, तत् समानरूपेण शब्दैः व्यज्यते, तत् सत्यम् अपि उच्यते। इदं च सत्यं सुखदं हितकरं च यत् कस्यचित् जीवस्य दुःखं न जनयति।

दर्शनं उपनिषदश्च सत्यस्य पुष्टिं कुर्वन्ति। योगदर्शनिकेन अहिंसा सह सत्यं योगेषु द्वितीयस्थाने स्थापितं अस्ति। सन्त विनोबाभावे कथयति यत् एतयोः अहिंसासत्ययोः गुणयोः दया, क्षमा, शान्तिः क्रोधः, विद्रोहः इत्यादयः सर्वगुणा समाविष्टाः सन्ति यदि सर्वे गुणाः समाहिताः तर्हि अन्ते अहिंसा सत्यं च द्वे एवं अवशिष्यन्ते। साधकः एतयोः गुणयोः - सत्यस्य अहिंसायाश्च पुंजेन कृत्वा निर्भयेन योगमार्गं चलितव्यं एषा सत्यपरिभाषां व्यासभाष्ये दत्ता यद् द्रव्यं तदपेक्षया समानवाक् मनः च सन् सत्यं अस्ति। यथा त्वं पश्यसि अनुमानेन ज्ञात्वा शृणोषि, तथैव वाक् मनः च भवति इति सत्यम्। स्वज्ञानं बोधयितुं उक्तं वचनं यदि न कपटम्। यदि न भ्रान्ता, न च स्वाभिप्रायस्य व्यञ्जने असमर्था तर्हि सत्यम् अस्ति। सा वाक् सर्वेषां

प्राणिनां लाभाय प्रवृत्ता भवति न अनादरार्थम्। प्रयुक्ता वाक् यदि जीवानां हानिकारकं तर्हि सत्यं वाक् न किन्तु पापरूपम् भवति। गुण सदृशो यः दुष्टः दृश्यते सः अपारं दुःखं जनयति। अतः परीक्षणानन्तरं सर्वेषां प्राणिनां हितकरं तादृशं सत्यमेव वक्तुं श्रेयः अस्ति।

लोके मनुष्यस्य मार्गः केवलं कर्मणा एव भवति। अतः योगदर्शनस्य ऋषयः वदन्ति यत् मन्त्रेषु ऋषिभिः जानीभिः यत् कर्म कल्पितम् आसीत् तत् सत्यम् इति। त्रेतायुगे तानि शुभानि कर्माणि बहुधा विस्तारितानि सन्ति। सत्यस्य कामनायाः सह कर्म, एषः एव लोके सुखस्य मार्गः अस्ति। योगदर्शने सत्यब्रह्मपूजनस्य वर्णनं भवति। तत् सत्यं असत्यं च मूर्तं अमूर्तं च सत्यं ब्रह्मः यः साधकः जानाति यत् ब्रह्मा एव प्रथमं जातम् अतः सः प्रथमाजः। एतत् सत्यं ब्रह्म एतान् लोकान् जयति तेन तस्य शत्रु जयति। ब्रह्मणा सत्यं सृष्टम्, अतः ब्रह्म सत्यम्, ब्रह्मणा प्रजापतिः एव प्रजापतिः सृष्टा देवाः, ते देवाः सत्यं पूजयन्ति। एतत् सत्यं त्रीणि अक्षराणां नाम्ना इति- ‘स’+‘ति’+‘यम्’। एतेषु प्रथमाक्षरं ‘स’ अन्तिमाक्षरं च ‘यम्’ सत्यम् अस्ति। मध्याक्षरं च अनृत सूचकम्। अयं अनृतः उभयतः सत्येन ओतप्रोतः अस्ति। अतः सत्यम्। एव सत्यं वक्तारं न हन्ति। आचार्यशंकरः एतेषु वचनेषु सत्यस्य व्यावहारिकपक्षं प्रकाशितवान् अस्तिलौकिकपुरुषैः कृतः व्यवहारः धर्मः एवास्ति। तत् अवश्यमेव सत्यं। सत्या इति शास्त्राधारितार्थयुक्तं नामः अस्ति। सत्यमेव संस्कारेण क्रियमाणे धर्मः उच्यते यदा च शास्त्रार्थः जायते तदा सत्यं उच्यते।

सत्यस्य फलम् - सत्ये प्रतिष्ठितः सदा साधकः कर्मणाम् फलानां च आश्रितः भवति। सत्ये प्रतिष्ठितः साधकः कर्मणाम् फलानां च आश्रितः भवति। यस्मात् च तस्य वाक्ये नियन्त्रणं भवति यत् किमपि वदति तत् सत्यं भवति। यदा साधकः सत्याभावे प्रतिष्ठितः भवति तदा तस्य कर्मणा सत्फलं भवति इति यावत् अस्य च सत्याचरणस्य प्रभावः पर भूतानां हितकरः भवति।

3) अस्तेयं - सरल शब्देषु चोरप्रवृत्ते अभावः अचौर्यभावः वा अस्तेय इत्युच्यते लौकिकव्यवस्थायां सर्वाणि साधनानि कस्यचित् वा अन्यस्य वा स्वामित्वं भवन्ति। अतः स्वामिनं न पृष्ट्वा किमपि वस्तु न ग्रहणं अस्तेयं उच्यते अर्थात् विचारवचनकर्मणा अन्यस्य सम्पत्तिं स्वकीयमिति न मन्यमानं अस्तेय उच्यते।

महर्षि पतंजलिः सम्पूर्णस्य मानवजातेः कल्याणाय एतादृशानि अमूल्यरत्नानि आविष्कृतवन्तः। यस्य आधारेण अयं संसारः स्थिरः स्थातुं शक्नोति। स्तेयं, चौर्यम्, चोरं लुण्ठनं च सार्वत्रिक धर्मं कर्तुं न शक्यते। अस्तेयं एव विश्व धर्मः कर्तुं शक्यते। यदि सर्वे मानवाः अस्तेयजीवनं यापयन्ति तर्हि समाजः जीवितुं शक्नोति। सर्वे चोरी लुण्ठनं च कुर्वन्ति चेत् जगत् कार्यं कर्तुं न शक्नोति। डॉ० सत्यव्रत

सिद्धान्तालंकारस्य मते- भारतीयसंस्कृतेः मूलाधारं यमः, नियमः एवाऽस्ति। यस्मिन् तृतीयस्तम्भः अस्तेयः अस्ति महर्षि व्यासः एतस्याः परिभाषायाः पुष्टिं कुर्वन् एवं उक्तवान्- “अस्तेयं नाम मनोवाक्कायकर्मभिः परद्रव्येषु निःस्पृहता।” मनसः कस्यापि विदेशीयद्रव्यस्य स्वीकारस्य प्रवृत्तिः न भवितुमर्हति, भवेत् तत् तृणम्, रत्नम् सुवर्णं मौक्तिकम् इत्यादयः अस्तेय इति तं ज्ञानिनः आदिगुरुशंकराचार्यः कथयति यत् योगी पंकम्, पाषाणं, सुवर्णं च समानादरेण पश्यति, तान् स्वीकुर्वितं न इच्छति। अस्तेयस्य स्वरूपं विचार्य बाह्याभ्यान्तर इति द्विविधास्तेय इति स्पष्टं भवति। बाह्ये अर्थे स्वप्रयत्नेन आनितधनादिव्यति रिक्तं परधनादिषु अधिकारा भावः बाह्यास्तेयः अस्ति। यदा मनुष्यः एतत् आन्तरिकरूपेण ज्ञातुं आगच्छति “ईशावास्यमिदं सर्वम्” एकः एवं देवः यः सर्वस्य जगतः पति अस्ति अन्ये कोऽपि नास्ति योगीपुरुषस्य कश्चित् बाह्यं आन्तरिकं रूपेण वस्तुनां ईश्वरस्य अनुज्ञां वा वस्तु न सेवयेत्।

अस्तेयस्य फलम् - अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् अस्तेयप्रतिष्ठिते सर्वे उपस्थिताः भवन्ति इत्यर्थः।

4) ब्रह्मचर्यं - ब्रह्माचार्यस्य अर्थः ब्रह्मश्रित्या स्वजीवनं नेतुम् एवं लौकिकजीवनस्य दैनन्दिनकार्यक्रमाय आत्मनः सज्जीकरणम् कर्मणि च नियमप्रतिषेधा -भ्यासेन ब्रह्मचर्यं पालयेत्। ब्रह्माचार्यस्य अर्थः अस्ति स्वजीवनस्य रक्षणं च स्वस्य सृजनशक्तिं वीर्यं च ईश्वरस्य पूजां स्तुतिं च सम्बन्धं शुद्धं स्थापयितुं च। अर्थात् ब्रह्मज्ञाने चैतन्यं निधाय इन्द्रियजनितेषु सर्वेषु भोगेषु संयमं च ब्रह्मचर्यं उच्यते।

वेदारम्भकालस्य आरम्भे पिता ब्रह्मचारीकाले आचार्यकुले निवसन्तं ब्रह्मचारी निम्नलिखितकार्यं कर्तुं स्वपुत्रं उपदेशं ददाति- ब्रह्मचार्यसि असौ अपोऽशान कर्म कुरु दिवा मा स्वाप्सीः आचार्याधीनो वेदमधीष्व द्वादश वर्षाणि प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं गृहाण व ब्रह्मचर्यं चर आचार्या धीनो भवान्यत्र धर्माचरणात् क्रोधानृते वर्जय, मैथुनं वर्जय, उपरिशय्यां वर्जय, कौशीलव- गन्धाज्जनानि वर्जय, अत्यन्तं स्नानं भोजनं निद्रां जागरणं लोभमोह भयशोकान् वर्जय प्रतिदिनं रात्रैः पश्चिमे यामे चोत्थायावश्यकं कृत्वा दन्तधावन- स्नानसन्ध्योपासनेश्वरस्तुतिं प्रार्थनोपासनायोगा-

भ्यासानित्यमाचरः क्षुरकृत्यं वर्जय मासं रुक्षाहरं मद्यादिपानं च वर्जय गवाश्वहस्त्युष्ट्रादियान् वर्जय अन्तर्ग्रामनिवासोपानच्छत्रधारणं वर्जय, अकामतः स्वयमिन्द्रियस्पर्शेन वीर्यस्खलनं विहाय वीर्यं शरीरे संरक्ष्योर्ध्वरेताः सततं भव तैलाभ्यगमर्दनात्यम्लातितित्तकषायक्षार- रेचनद्रव्याणि मा सेवस्व नित्यं युक्ताहार विहारवान् विद्योपार्जने च यत्नवान् भव सुशीलो मितभाषी भव मेखलादण्डधारण भैक्ष्यचर्यसमिदा धानोदक स्पर्शनाचार्य प्रियाचरणप्रातः

सायमभिवादनविद्यासंचयं जितेन्द्रियत्वादीन्येते ते नित्य धर्माः। ब्रह्मचारिण्येव अनुसरणीयः पारस्कर गृह्यसूत्रस्य अनुसारेण यथा - भूमौ निद्रां कुरुत। क्षारयुक्तानि लवणयुक्तानि च आहारपदार्थानि खादन्तु सदा दण्डंयज्ञस्य पवित्रसूत्रं धारयित्वा गुरुसेवायां सज्जाः भवन्तु नदीतडागादिगम्भीरजले निमज्ज्य स्नानं खाय्यासनादिषु व्यभिचारमिथ्या- वादादिकं च सर्वथा परित्यक्तव्यम् वेदेषु गुरुः शिष्येण सह ब्रह्मचारी स्थातव्यः इति उपदिष्टम् अस्ति- “आचार्यो ब्रह्मचारी प्रजापतिः, प्रजापतिर्विराजति विराद्रिन्द्रो भवद्वशी, ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं विरक्षति, आचार्यो ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिणमिच्छते।” योगदर्शनस्य अन्तर्गतं ज्ञानस्य विषये महासंहिता उक्ता अस्ति यस्मिन् आचार्यः आचार्यत्वस्य पूर्ववर्ती शिष्यः गुरुस्य अन्तः स्वरूपः अस्ति। विद्या सन्धिः आचार्यस्य प्रवचनं च संयोगः यास्काचार्यस्य मते आचार्यः एवं शिष्यस्य सद्वृत्तिं करोति। ब्रह्मचर्यस्य फलम् - ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ब्रह्मचर्यं एकदा स्थापितं चेत् वीर्यं हितकरं भवति इत्यर्थः।

5) अपरिग्रहः - जीवनयापनार्थं विविधसंसाधनानाम् उपयोगः प्रयोगः च स्वाभाविकः अस्ति यावत् च मनुष्यस्य जीवनस्य पोषणार्थं आवश्यकं भवति। तस्मात् अधिकं संसाधनसंचयस्य प्रवृत्तिः नास्ति इति अपरिग्रहः। अन्येषु शब्देषु अपरिग्रहस्य अर्थः आवश्यकता अधिकं न संचयः परवस्तूनाम् न कामना।

अपरिग्रहस्य विषये इदमपि वक्तुं शक्यते यत् हानिकारकं, अनावश्यकं वस्तु च हानिकारकं अनावश्यकं अभिमानम् इत्यादीनां हानिकारकं अनावश्यकं दुष्टं च विचारं व्यक्त्वा परिग्रहः एव अस्ति। यत्किमपि वस्तु ईश्वरप्राप्तौ बाधकं भवति एतानि सर्वाणि परित्यज्य केवलं तानि वस्तूनि विचाराणि च स्वीकुर्वन् ये ईश्वरप्राप्त्यर्थं सहायकाः सन्ति तान् अपरिग्रहं अस्ति। महर्षि दयानन्द इत्यनेन अपरिग्रहः अर्थः विषयाभिमानादि दोषाणां रहितः इति परिभाषितः द्रव्याणां प्राप्तिरक्षणव्ययादिषु केवलं दुःखं भवति, अतः तादृशाः पदार्थाः निन्दनीया व्यक्तव्याः च तस्य मते विषयवस्तुसंग्रहे ततः रक्षणे ततः विनाशे च सर्वत्र हिंसादोषं दृष्ट्वा विषयवस्तुनिवृत्तिः कुर्वन्ति तत् अपरिग्रह इत्युच्यते। भोजवृत्ते भोगसाधनं न स्वीकुर्वन् अस्वामित्वं परिकीर्तितम्। गीतायां भौतिकं वस्तूनि प्रति किमपि अपेक्षा नास्ति इति अस्वामित्वम् शंकरभाष्यस्य मते यस्य मनः अन्तःकरणं, आत्मा-शरीरं च उभयम् अपि जीवितम् अस्ति। तादृशः एव भूत्वा निर्कामिन् बिना सम्पत्तिं च सन् अर्थात् सन्यासी संग्रहेण अपि सर्वसम्पत्तिं व्यक्त्वा योगं कुर्यात्। यो योगी विमुक्तः इन्द्रियसुखकामः, यस्य सर्वदृश्यादृष्टसुखानां तृष्णां नष्टा भवति सः ध्यानावस्थायां अर्थात् ईश्वरस्य अवस्थायां वर्तते।

अपरिग्रहस्य फलम् - अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासंबोध अर्थात् अपरिग्रहस्य स्थिरत्वे भूतवर्तमानभविष्यत् जन्मः प्रकारं ज्ञानं लभते।

महर्षि पतञ्जलिः उपर्युक्तान् सर्वान् यमान् सार्वत्रिकं महाव्रतं मन्यते। यस्य कस्यचित् व्यक्ति विशेषस्य जात्या, कालस्य, परिस्थितेः वा अनुसरणं कर्तुं न शक्यते अपितु तस्य अनुपालनं प्रत्येकं जात्या प्रत्येकं व्यक्तिना, प्रत्येकं समये प्रत्येकस्मिन् परिस्थितौ च लक्ष्यते अतएव महर्षि पतञ्जलिना विश्वमहाव्रतम् इति उक्तम्।

सन्दर्भ सूची

1. छान्दोग्योपनिषदम्- शाङ्कर भाष्य, प्रकाशक, गीता प्रेस गोरखपुर, प्रथम संस्करण संवत् 2059
2. एकादशोपनिषदम्- भाष्यकार स्वामी सत्यानन्द, प्रकाशक, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी।
3. शतपथ ब्राह्मणं- भाष्यकार स्वामी सम्पूर्णानन्द सरस्वती, सम्पादक- पं० वैद्यनाथ शास्त्री, प्रकाशक दयानन्द संस्थान, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण संवत् 2030
4. ईशावास्योपनिषदम्- (तैत्तिरीय, केन, कठ) भाष्यकार पं० भीमसेन शर्मा, प्रकाशक सरस्वती यन्त्रालय, प्रयाग प्रथम संस्करण 1893
5. पातञ्जल योग भाष्यम्- भाष्यकार आचार्य राजवीर शास्त्री, प्रकाशक, आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट, दिल्ली-6, तृतीय संस्करण सन् 1996
6. योगदर्शनम्- व्याख्याकार स्वामी सत्यपति परिव्राजक, प्रकाशक, दर्शनयोग महाविद्यालय, रोजड साबरकांठा, गुजरात, द्वितीय संस्करण सन् 2003
7. कल्याण योगाङ्क- सम्पादक- हनुमान प्रसाद पोद्दार, गीता प्रेस गोरखपुर, पञ्चम संस्करण संवत् 2057
8. सांख्यदर्शन, न्यायदर्शन, वैशेषिक दर्शन, मीमांसा दर्शन, वेदान्त दर्शन- भाष्यकार पं० उदयवीर शास्त्री, प्रकाशक गोविन्दराम हासानन्द, दिल्ली-6, प्रथम संस्करण सन् 2000 ई०